

Tomkiewicz, Antoni / Barańska, Zofia

Obraz Boga u dzieci radosnych i smutnych w młodszym wieku szkolnym

Studia Teologiczne 14, 239-260

1996

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KS. ANTONI TOMKIEWICZ
S. ZOFIA BARAŃSKA

OBRAZ BOGA U DZIECI RADOSNYCH I SMUTNYCH W MŁODSZYM WIEKU SZKOLNYM

Treść: Wprowadzenie; I. Proces kształtowania się obrazu Boga i jego psychospołeczne uwarunkowania; II. Obraz Boga u dzieci radosnych i smutnych na podstawie wyników badań empirycznych.

WPROWADZENIE

Obraz Boga kształtuje się w umyśle człowieka dzięki procesom wychowawczym, socjalizacyjnym, jak również modyfikowany jest w oparciu o własne doświadczenia uczuciowe i poznawcze. Obraz Boga jako kluczowy czynnik w życiu religijnym człowieka - według licznych badań empirycznych¹ - uwarunkowany jest postawami rodziców, systemami przekonań, obrazem siebie, czynnikami kulturowymi i społecznymi. Wśród czynników szczególnie wpływających na obraz Boga u dzieci mogą być doświadczenia uczuciowe: radości i smutku.

Podstawowym celem artykułu jest ukazanie współzależności między doświadczeniem radości i smutku a obrazem Boga u dzieci w młodszym wieku szkolnym. W tym celu przeprowadzono badania empiryczne wśród dzieci klas I-IV szkoły podstawowej (wiek 7-10 lat). W pierwszym etapie badań wzięło udział 500 dzieci. Z tej licznej grupy wyodrębniono 2 grupy skrajne: dzieci radosne (42 osoby, w tym 26 dziewcząt i 16 chłopców) i dzieci smutne (30 osób, w tym 17 dziewcząt i 13 chłopców). Jako kryterium wyodrębnienia grupy dzieci smutnych i grupy dzieci radosnych posłużyły zgodne opinie rodziców, nauczycieli i samych dzieci. Jeżeli opinia dziecka o sobie samym była zgodna z oceną dorosłych, prowadzono dalsze badania odnośnie obrazu Boga wśród wybranych grup dzieci.

W badaniach zastosowano trzy metody projekcyjne:

a) Historyjkę obrazkową. Historyjka ta składa się z trzech rysunków. Pierwszy rysunek przedstawia bójkę dzieci, drugi rysunek ukazuje towarzyską zabawę, a trzeci przedstawia grupę modlących się dzieci. Badane osoby odpowiadały na pytanie: „Bóg widzi te dzieci i co On na to?”

b) Rysunek. Badane dziecko otrzymywało zestaw 12 kolorowych kredek, kartkę białego papieru i polecenie narysowania Boga tak jak Go sobie wyobraża.

c) Pisanie listu do Pana Boga. Zadaniem dziecka było napisanie listu do Pana Boga na dowolny temat. Dziecko dyktowało treść listu osobie badającej.

Należy zaznaczyć, że badane dzieci pochodziły z jednej szkoły, uczestniczyły w katechizacji i w praktykach religijnych w jednej dużej parafii.

Artykuł składa się z dwóch części. W pierwszej części omówiono podstawowe teoretyczne zagadnienia związane z obrazem Boga oraz niektóre czynniki zewnętrzne i wewnętrzne wpływające na proces kształtowania się obrazu Boga. Druga część artykułu dotyczy analizy obrazu Boga u dzieci radosnych i smutnych na podstawie wyników badań.

I. PROCES KSZTAŁTOWANIA SIĘ OBRAZU BOGA I JEGO PSYCHOSPOŁECZNE UWARUNKOWANIA

Pojęcie Boga kształtuje się w wyniku procesów wychowawczych, przyswajania wzorów zachowań od osób znaczących i grup społecznych, jak również w wyniku własnych doświadczeń intelektualnych i emocjonalnych.

1. Obraz Boga

Do istotnych i najbardziej podstawowych kategorii pojęciowych każdej religii należy pojęcie Boga. Kształtuje się ono, podobnie jak inne pojęcia, w procesie rozwoju intelektualnego i emocjonalnego jednostki.

Obraz Boga jest wyobrażeniem wytwórczym o charakterze analogicznym. Obejmuje on wszelkie schematy poznawcze i emocjonalne osoby, które łączą się z „nazwą” Bóg, a które wynikają z historii życia, wiedzy osobistej, doświadczeń życiowych i religijnych. Jest zespołem myśli, sądów, skojarzeń jakie łączą się z „nazwą” Bóg².

W literaturze psychologicznej funkcjonuje kilka koncepcji obrazu Boga. Najbardziej znane są koncepcje psychoanalityczne.

¹ Przegląd badań empirycznych obrazu Boga u dzieci podkreślał m.in. R. Murawski, *Pojęcie Boga u dzieci w świetle dotychczasowych badań*, „Collectanea Theologica” (47)1977, s. 49-60.

² Por. Z. Chlewiński, *Psychologiczne uwarunkowania idei Boga*. W: *Teologia nauką o Bogu* (red.) M. Jaworski, A. Kubis. Kraków 1977, s. 145-154.

W nurcie psychoanalitycznym podkreśla się tezę Z. Freuda o projekcji obrazu ojca na obraz Boga. Bóg nie jest czymś innym, jak tylko wyidealizowanym ojcem³. Hipoteza ta doczekała się wielu empirycznych weryfikacji. Potwierdziły one wielką zależność między obrazami rodziców a obrazem Boga. Według A. Vergote'a na symbol ojca składają się dwa obrazy ojca - obraz „wspomnienie”, który powstaje przez codzienne przebywanie dziecka z ojcem i obraz tkwiący w danym środowisku kulturalno-społecznym. Badania przeprowadzone na studentach francuskich pokazały, że obraz Boga bliższy jest obrazowi ojca niż matki, gdyż obraz ojca w porównaniu z obrazem matki jest bardziej wszechstronny, obejmuje także dużą część cech obrazu matki⁴.

Najnowsze badania prowadzone są w kierunku wykazania wpływu postaw rodzicielskich, komunikacji wewnątrzrodzinnej na kształtowanie się pojęcia Boga oraz wpływu pewnych cech osobowościowych na doświadczenie Boga⁵. J. Król zbadał zależność obrazu Boga od postaw rodzicielskich i poziomu samoakceptacji. Wyniki badań potwierdzają pozytywny związek między postawami rodziców a pojęciem Boga u młodzieży. Na kształtowanie się pozytywnego pojęcia Boga najsilniej wpływa występująca u rodziców postawa akceptacji, porozumienia oraz otwarcia na innych. Na ukształtowanie negatywnych cech pojęcia Boga najsilniej wpływa postawa wycofywania się z kontaktu, wrogiej władczości oraz egocentryzmu. Postawy rodzicielskie mają wpływ na pojęcie Boga i poziom samoakceptacji, który to poziom pośrednio wpływa na pojęcie Boga⁶.

Obraz Boga jest wynikiem interakcji, jaka zachodzi między czynnikami środowiskowymi a psychologicznymi i biologicznymi, które kształtują postawę religijną.

Pojęcie Boga, jak każde pojęcie wypełnione jest treścią. Treść tego pojęcia jest zróżnicowana u poszczególnych osób, ale zawiera też stałe, jednakowe, zrozumiałe dla wszystkich, elementy doktrynalne.

W pojęciu Boga wyróżnia się znaczenie denotacyjne (określające treść poznawczą, która podobnie przedstawia się wszystkim zdolnym ją zrozumieć) oraz konotacyjne (nadające zabarwienie emocjonalne, zwykle wyrażające pewien rodzaj oceny lub preferencji, trudniejsze do analizy i różne u każdego człowieka)⁷.

Treść obrazu Boga ma jakby dwa wymiary: doktrynalny, niezmienny, taki sam dla wszystkich, i drugi - osobisty, niepowtarzalny, inny dla każdego człowieka.

Aspekt teologiczny i filozoficzny zawiera treści doktrynalne, niezależne od historii życia człowieka, nie wyrażające ocen, nastawień jednostki.

³ J. Król, *Postawy rodzicielskie, poziom samoakceptacji a pojęcie Boga*, Lublin 1989, s. 7.

⁴ A. Vergote, M. Bonamie, A. Custers, *Le symbole paternel et sa signification religieuse*, „Archiv für Religionspsychologie”, (9)1967, s. 118-140.

⁵ J. Król, dz. cyt. s. 12.

⁶ Tamże s. 177-178.

⁷ Z. Chlewiński. *Psychologiczne uwarunkowania idei Boga*. W: *Encyklopedia Katolicka* T. 2. Lublin 1985, s. 984.

Kościół od początku swego istnienia w oparciu o teksty Pisma św. uczył, że możliwe jest poznanie istnienia Boga i niektórych Jego przymiotów. A dzięki Objawieniu można poznać Boga bardziej dokładnie. W Starym Testamencie Bóg jest nazywany Najwyższym, Wszechmogącym, Panem, Skałą, Zbawicielem, Bogiem Mocnym (2 Sm 22,2), Siedzącym na Cherubinach (1 Sm 4,4), Bogiem Wysokości (Iz 57,15), Mocnym (Iz 1,24), Ojcem Naszym (Iz 63,16), Najwyższym Bogiem (Dn 5,18.21), Żyjącym Bogiem (Dn 6,21), Królem Niebios (Dn 4,34), Bogiem i Panem Wojsk (Wj 7,4), Królem Wieków (Tb 13,3), Królem Wiecznym (Jr 10,10)⁸.

Kontakt Boga z człowiekiem ma charakter zbawczy. Bóg wiąże się z człowiekiem przymierzem, wchodzi z nim we wspólnotę. Z miłości do człowieka posyła Jezusa, swego Syna, który w przepowiadaniu i swej działalności ukazuje Boga jako Ojca dobroci i miłości. Jezus naucza, że Bóg jest Stwórcą świata i człowieka (Mk 10,6-9.13-19), jest Panem nieba i ziemi (Mt 11,25), ciągle troszczy się o świat i człowieka (Mt 6,25-34; 10,29-31), Jest Prawodawcą i Sędzią (Mt 7,1; 12,36). Bóg jest bliski człowiekowi, jest Ojcem, można do Niego się zwracać jak do ojca ziemskiego (Mk 14,36). On słyszy nasze prośby, jest dobry, przebacza, gdy człowiek do Niego się nawróci. Największym przymiotem Boga, z którym św. Jan utożsamia Boga, jest miłość (1J 4,8). Najważniejszym przejawem miłości Boga do człowieka jest ofiara Syna Bożego, którą złożył z siebie na krzyżu⁹.

Bóg jest rzeczywistością absolutnie różną od świata. Jest wolnym, żywym, osobowym Duchem, który w swej pełni i miłości udzielił się człowiekowi w zbawczym Objawieniu przez Jezusa Chrystusa. Bóg może być poznawany naturalnym rozumem ludzkim, ale dokładniej przez wiarę, dzięki Objawieniu Boga.

Teologiczny i filozoficzny aspekt obrazu Boga zawiera treść poznawczą, dostępną rozumowi człowieka, przedstawiającą się podobnie wszystkim potrafiącym ją zrozumieć. Z pojęciem Boga mogą kojarzyć się różne treści, niektóre będą mieć charakter bardziej poznawczy, inne emocjonalny. Treści te są zróżnicowane przez indywidualne doświadczenia poszczególnych osób. Wiek człowieka ma także duży wpływ na aktualny obraz Boga, gdyż wraz z rozwojem osoby przybywa doświadczeń, które pomagają w tworzeniu tego pojęcia.

2. Kształtowanie się obrazu Boga u dzieci

Pojęcie Boga nie jest czymś stałym, ale ciągle rozwijającym się, wzbogacającym się w nowe treści wraz z ogólnym rozwojem dziecka.

⁸ W. Grant, *Ku człowiekowi i Bogu w Chrystusie*. Lublin 1972, T. 1, s. 176.

⁹ J. Kudasiewicz. *Bóg w Nowym Testamencie*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 2. Lublin 1985, s. 909-912.

W religijnym rozwoju dziecka wyróżnia się najczęściej następujące okresy:

- 1) przedreligijny - 1 rok życia (okres niemowlęcy);
- 2) pierwszych objawów religijności - 2 i 3 rok życia (okres poniemowlęcy);
- 3) religijności magicznej - 4-6/7 rok życia (okres przedszkolny);
- 4) okres religijności autorytarno-prawnej (moralnej) - 7-12 rok życia (okres młodszo-szkolny)¹⁰.

Rozwój religijności ma charakter raczej nieliniowy, stąd niektóre przejawy mogą występować w kilku sąsiadujących lub nawet odległych okresach rozwojowych. Obraz Boga w kolejnych okresach wzbogaca się o nowe cechy i właściwości.

2.1. Okres przedreligijny

W pierwszych tygodniach życia nie dostrzega się przejawów religijności dziecka. Ale dziecko kilkumiesięczne zaczyna już ujmować pierwsze oznaki, czyli wskaźniki pewnych zjawisk, np. odgłos otwieranych drzwi może zapowiadać wejście matki, rozbieranie może być zapowiedzią kąpieli, a ubieranie czapki oznaką spaceru. Mechanizm ten można wykorzystać dla wzbudzenia pierwszych przejawów religijności określanych jako quasi-religijne, takich jak: wskazywanie na krzyż, figurkę, obraz i łączenie tego gestu ze słowem „Bóg” („Bozia” w języku dziecka), składanie rąk na słowo „Amen” itp.¹¹

2.2. Okres pierwszych przejawów religijności

W tym okresie można już mówić o pierwszych zarysach dziecięcej pobożności, początkach życia modlitwy. Okres ten obejmuje dwie fazy:

a) fazę religijności „za matką” - 2 rok życia

W. Gruehn określa początki duchowego rozwoju dziecka jako pozbawioną Boga modlitwę matki i dziecka. Dziecko żyje w ścisłym związku z matką. Kiedy matka się modli, modli się także dziecko. Ono nic o Bogu jeszcze nie wie, nie zna Jego imienia, ale łączność matki z Bogiem prowadzi do łączności Boga z dzieckiem.

b) fazę początków religijności indywidualnej - 3 rok życia

Jest to stopień rozwoju religijności przedmagicznej. Na tym stopniu dziecko przeczuwa w jakiejś mierze ideę Boga, oczywiście na sposób czysto dziecięcy

¹⁰ Cz. Walesa, *Przejawy religijności dzieci 2-3 letnich*. W: *Wykłady z psychologii w KUL w roku akademickim 1986/87*, (red.) A. Biela, Z. Uchnast, T. Witkowski. Lublin 1989, s. 143.

¹¹ Por. Cz. Walesa, dz. cyt. s. 153-162; W. Gruehn, *Religijność współczesnego człowieka*, Warszawa 1966, s. 344.

ny¹². Cechy charakterystyczne tego okresu, to antropomorfizm i przeniesienie obrazu rodziców na obraz Boga oraz realizm dziecięcy. Bóg podobny jest do św. Mikołaja lub innych osób przedstawianych na obrazach. Bóg ma słuch, wzrok, odżywia się, żyje w barwnym niebie.

2.3. Okres religijności magicznej - 4-6/7 lat

Jest to czas właściwej dziecięcej religijności, w której pojawiają się i rozwijają formy fantazji. Dziecko wytwarza własny obraz świata - w tym świecie wszystko, co dziecko otacza: każdy kwiat, kamień, drzewo, „żyje” życiem dziecięcym. W tym świecie wszystko jest możliwe, w wyobraźni dziecka świat zaludniony jest duchami, aniołami, czarownicami. Na tym tle dziecko wytwarza sobie proste pojęcie Boga jako Kogoś ważniejszego od wszystkich ludzi, silniejszego od wszystkich znanych mocy. Nadziemski charakter (transcendencja) idei Boga na tym stopniu rozwoju istnieje jedynie w zarodku¹³. W tym okresie następuje także świadome odróżnienie Boga od rodziców. Dziecko zauważa ograniczoność rodziców. Widzi, że nie potrafią oni np. odpowiedzieć na wszystkie jego pytania. Pojawia się obraz Boga przekraczającego możliwości rodziców, co prowadzi do przyjęcia w wieku około 6 lat Boga jako Stwórcy świata.

2.4. Okres religijności autorytarno-prawnej - 7-12 lat

Dziecko w tym okresie życia chętnie poddaje się kierownictwu dorosłych. Powinność religijna ujmowana jest jako obowiązek i posłuszeństwo ze względu na starszych. Bóg jest Stróżem tej powinności, a nie źródłem i celem. Poprzez intensywną w tym czasie katechizację dziecko odkrywa instytucje religijne i „osoby religijne” (ksiądz, zakonnica). Poszerza się zakres wpływów środowiska pozarodzinnego na religijność dziecka. W obrazie Boga wciąż dominuje antropomorfizm, szczególnie moralny, a więc przypisywanie Bogu atrybutów wyższej jakości, jak np. dobroci, mądrości, sprawiedliwości, świętości. Częściowo zanika interpretacja magiczna¹⁴. Według J.P. Deconchy pod koniec tego okresu Bóg jawi się dziecku jako Osoba, nie jest czymś lecz Kimś. Pojęcie Boga charakteryzuje się trzema podstawowymi określeniami: Pan - jako Stwórca, zwierzchnik; Ojciec; Jezus - jako Odkupiciel. Uwyrażnia się też oddzielenie świata ducha od świata stworzeń ziemskich i Chrystusa historycznego od Boga. Na Boga przenosi się rodzicielskie obrazy siły, prestiżu i panowania¹⁵.

Między poszczególnymi fazami nie ma wyraźnych granic. Kolejne stadia zazębiają się i występują równocześnie obok siebie. Wraz z dalszym rozwojem dziecka następuje doskonalenie treści obrazu Boga, Jego personalizacja, a na etapie najbardziej zaawansowanego rozwoju - interioryzacja obrazu Boga. Boga

¹² W. Gruehn, dz. cyt. s. 345-347.

¹³ Tamże, s. 347.

¹⁴ Cz. Walesa, dz. cyt. 151; W. Gruehn, dz. cyt. 349-351.

¹⁵ Por. R. Murawski, dz. cyt. s. 49-60.

traktuje się jako zasadę, w oparciu o którą kształtuje się własną postawę wobec świata, wobec całej rzeczywistości.

Cały okres dzieciństwa jest czasem szczególnie intensywnego rozwoju fizycznego, psychicznego i religijnego.

Ukształtowanie obrazu Boga zależy od środowiska dziecka oraz od indywidualnych doświadczeń intelektualnych i emocjonalnych.

3. Uwarunkowania zewnętrzne kształtujące obraz Boga

W grupie podstawowych czynników społecznych warunkujących kształtowanie się obrazu Boga u dziecka należy wymienić: rodzinę, środowisko rówieśnicze, katechizację.

3.1. Rodzina

Szczególną rolę w tworzeniu pojęcia Boga odgrywają rodzice jako osoby najbliższe dziecku, będące najwcześniej w jego otoczeniu i najbardziej emocjonalnie z nim związane. Poprzez relacje z rodzicami dziecko wytwarza w sobie symbole ojca i matki, które są podstawą pierwszej idei Boga. Cechy dostrzeżone u rodziców są rzutowane na osobiste koncepcje Boga.

Rodzice są jakby pierwszym „bogiem”, w opinii dziecka, wszystko wiedzą i wszystko mogą. Ważnym mechanizmem uczenia się dziecka jest naśladowanie. Proces naśladowania dokonuje się pod wpływem emocjonalnego kontaktu dziecka ze swymi rodzicami. Dziecko w atmosferze życzliwości przyjmuje wzory zachowań religijnych, jakie spostrzega u rodziców. Stąd tak ważna dla rozwoju religijności dziecka jest atmosfera życia religijnego w rodzinie: autentyczność postaw, pozytywny klimat religijny, szacunek do wartości religijno-moralnych rodziców i sposób ich realizacji wpływa na proces kształtowania obrazu Boga u dzieci¹⁶.

W kształtowaniu pojęcia Boga ważną rolę pełni mechanizm identyfikacji. Dziecko stara się upodabniać do osoby znaczącej. Swoje zachowanie kształtuje na wzór zachowania kogoś z rodziców lub innej ważnej osoby. Jest to mechanizm w dużej mierze nieuświadomiony, w którym dziecko dostrzegając moc i kompetencje wzorca, pragnie się do niego upodobnić. Ojciec urasta w oczach dziecka do postaci niezwyklej, ważnej, od której zależy zaspokojenie jego potrzeb. Małe dziecko „ubóstwia” swego ojca, identyfikując pojęcie ojca z pojęciem Boga. Słyszając o potędze Boga, dziecko wyobraża sobie, że Pan Bóg musi być przynajmniej tak silny jak ojciec. W dalszym etapie rozwoju dziecko zauważa, że ojciec jest ograniczony w swych możliwościach. Wówczas proces „ubóstwiania” ojca przechodzi w proces „paternizacji” Boga. Bóg jawi się mu na wzór własnego ojca, który otacza dziecko troską i jest źródłem nakazów i zakazów oraz nagród i kar¹⁷. Wagę mechanizmu identyfikacji podkreśla

¹⁶ J. Wilk, *Znaczenie pierwszych doświadczeń dla religijnego wychowania małego dziecka w rodzinie*. Lublin 1987, s. 202-205.

¹⁷ J. Król, *Wpływ posiadanego obrazu ojca na pojęcie Boga u dzieci*. W: *Psychologia religii*. (red.) Z. Chlewiński, Lublin 1982, s. 205.

K. Satura: „Dla późniejszej zdrowej wiary ważniejsza jest niezakłócona identyfikacja z rodzicami (przede wszystkim z ojcem), nawet gdy oni nie wierzą (pod warunkiem, że nie są walczącymi ateistami), niż zakłócona identyfikacja z ojcem, który wierzy. W pierwszym przypadku człowiek łatwiej odnajdzie drogę do wiary, w drugim - jego stosunki z Bogiem pozostaną zaburzone i mimo poważnych zabiegów, z dużym tylko trudem uda mu się osobiście spotkać Boga. Będzie wyczuwał coś, jak gdyby pewną barierę między sobą a Bogiem¹⁸.”

W myśl psychoanalitycznej koncepcji, uważa się za projekcję obrazu ojca, obrazu wyidealizowanego. Bóg jest sublimacją naturalnego ojca, który jako silniejszy od dziecka zyskuje podziw i uznanie. Bezradność dziecka powoduje, że podporządkowuje się ono poleceniom swoich rodziców.

Autorytet rodziców w oczach małego dziecka jest tak duży, że przyjmuje ono ich poglądy i przekonania. Dotyczy to również poglądów religijnych. W akceptacji wartości religijnych największe znaczenie mają doświadczenia wyniesione z kręgu życia rodzinnego. Zdaniem J. Pastuszki odrzucenie wartości religijnych jest wyrazem buntu przeciwko surowości rodziców. Brak serdeczności i ciepła rodzinnego w wychowaniu dziecka powoduje późniejszą oschłość uczuciową przejawiającą się w życiu religijnym rytualizmem zewnętrznym, z jakim człowiek dorosły podchodzi do swych obowiązków religijnych. Skłania go to do pojmowania Boga jako jedynie surowego sędziego, który za dobre wynagradza, a za złe karze¹⁹.

Oprócz środowiska rodzinnego na rozwój życia religijnego mają również wpływ czynniki pozarodzinne.

3.2. Grupa rówieśnicza i katechizacja

Wielki wpływ na życie dziecka wywiera grupa rówieśnicza: formalna - klasa szkolna i nieformalne grupy - „paczki” koleżeńskie. Podstawowy mechanizm rozwoju życia religijnego sprowadza się w dużym stopniu do naśladownictwa otoczenia. Dziecko przyjmuje wzory zachowań religijnych, jakie spostrzega u ludzi emocjonalnie mu bliskich. Socjalizacja religijna dokonuje się w dużym stopniu poprzez przynależność do grupy rówieśniczej. Współżycie w grupie zakłada przestrzeganie pewnych norm. Stąd grupa kształtuje przekonania swoich członków. Może to mieć wpływ na życie religijne np. wspólne chodzenie do kościoła, uczęszczanie na spotkania grup dziecięcych przy parafii²⁰. Także zorganizowane dziecięce grupy o charakterze religijnym pozwalają na przeżywanie wiary we wspólnocie na „współwierzenie” z rówieśnikami.

W grupie formalnej - w klasie szkolnej - przeprowadzana jest katechizacja.

¹⁸ Cyt. za S. Kuczkowski, *Psychologia kształtowania się obrazu Boga*. Kraków 1982, s. 10.

¹⁹ J. Pastuszka, *Rola dziecięcych przeżyć rodzinnych w kształtowaniu się życia moralno-religijnego człowieka*, „Ateneum Kapłańskie” (63)1961, s. 240.

²⁰ G. Hausemann, *Wychowanie religijne*, Warszawa 1988, s. 86-88.

Katechizacja stawia sobie za zadanie pomagać młodemu chrześcijaninowi w jego intelektualnym i duchowym rozwoju. Kształtuje zarówno zewnętrzne formy kultu, jak i osobisty kontakt z Bogiem przy współdziałaniu katechety.

Na katechizacji dzieci w młodszym wieku szkolnym poznają Boga przede wszystkim przez Jezusa czytając Pismo św. Życie Jezusa, Jego słowa i czyny opisane w Ewangeliach są zasadniczą treścią katechizacji. W katechezach, które mówią wprost o Bogu używane są określenia: Stworzyciel, Ojciec, Duch Najdoskonalszy; wszystko wie, wszystko może, wszystko widzi; Bóg miłosierny, kochający.

Źródłem wiedzy o Bogu jest dla dziecka w dużej mierze katecheza szkolna. Dziecko ucząc się katechez, uczestnicząc w Liturgii, słuchając słów pieśni i modlitw kształtuje obraz Boga. Biblia w obrazkach z krótkim tekstem dostosowanym do możliwości intelektualnych dziecka stanowią częstą lekturę dzieci. Również wystrój wnętrz kościołów, zwłaszcza obrazy przedstawiające Boga czy symbole Boga, rzutują na wyobraźnię i wpływają na życie religijne dziecka²¹.

Dziecko w młodszym wieku szkolnym przeżywa I Komunię Świętą. Przygotowanie do pełnego uczestnictwa we Mszy Świętej i pierwsze lata po I Komunii Świętej łączą się z intensywną nauką podstawowych prawd wiary, w tym prawd o Bogu. Stąd dziecko ma pewien zasób pojęć, określeń Boga, potrafi się nimi posługiwać tworząc określony obraz Boga.

Rodzina, grupa rówieśnicza i katechizacja stanowią zespół czynników zewnętrznych. To, co pozostaje na zewnątrz człowieka - środowisko społeczno-kulturalne, wpływa na życie psychiczne jednostki, warunkuje jej rozwój intelektualny i emocjonalny i wpływa na rozwój religijności.

4. Uwarunkowania wewnętrzne kształtujące obraz Boga

Już pierwsze badania empiryczne z zakresu psychologii religii przeprowadzone w 1913 roku przez K. Girgensohna ukazały różnorodność idei Boga. Zdumiewający jest fakt, że u każdego człowieka - nawet pochodzącego z tego samego środowiska - ta idea przybiera inną postać²².

Stąd wniosek, że obraz Boga oprócz uwarunkowań zewnętrznych, zależy także od czynników wewnętrznych: intelektualnych i emocjonalnych.

4.1. Rozwój intelektualny

Rozwój intelektualny dziecka przechodzi bardzo różne i skomplikowane fazy. W pierwszym etapie przyjmuje charakter sensoryczno-motoryczny.

²¹ H. Geiger, H. Donat, *Co wyrośnie z naszych dzieci*, Warszawa 1979, s. 31-35.

²² W. Gruehn, dz. cyt. s. 308.

Sensomotoryczny charakter aktywności poznawczej dziecka uwydatnia J. Piaget w swej teorii stadialnego rozwoju inteligencji w ontogenezie. Stadium inteligencji sensoryczno-motorycznej obejmuje okres pomiędzy narodzeniem, a pojawienie się mowy. Okres ten charakteryzuje się szybkim rozwojem. Dziecko uczy się widzieć, słyszeć, dotykać i przez to poznawać wszystko, co je otacza. Poprzez czynne „eksperymentowanie” przedmiotami odkrywa ich kształt, barwę, przydatność. Poprzez konkretne doświadczenia formują się u dziecka pierwsze pojęcia. Dzięki rozwojowi mowy, dziecko może przekazywać swoje doświadczenia i zadawać pytania. Zaczyna się około 3 roku życia tzw. wiek pytań. Wśród pytań o przedmioty wzbudzające ciekawość, pojawiają się także pytania o charakterze religijnym: „Gdzie jest Bóg?”, „Co to jest Bóg?”²³

Najbardziej typową formą myślenia w wieku przedszkolnym jest myślenie konkretno-wyobrażeniowe, związane z konkretnym celem, do jakiego służy w działaniu. Myślenie dziecka w tym wieku jest myśleniem magicznym. Nie umiając rozumować w sposób logiczny, dziecko wyjaśnia sobie zjawiska zgodnie ze swą naiwną, egocentryczną postawą wobec rzeczywistości. Przypisuje przedmiotom martwym cechy życia (animizm), zwierzętom przypisuje cechy ludzkie (antropomorfizm), jest przeświadczone, że świat został stworzony przez jakąś istotę dla zaspokojenia ludzkich potrzeb²⁴.

W młodszym wieku szkolnym myślenie staje się samodzielną wewnętrzną czynnością poznawczą, realizowaną w słowach. Operacje myślowe nabierają charakteru operacji konkretnych. Sądy dziecka są jeszcze powierzchowne, oparte na autorytecie ludzi znaczących. Dziecko chce być kierowane przez dorosłych²⁵. Na tym etapie rozwoju Bóg jawi się jako Prawodawca i Stróż porządku. Początki myślenia abstrakcyjnego pozwalają dziecku przyjąć Boga jako Osobę transcendentną, przekraczającą porządek świata, choć wciąż wyobrażaną na sposób ludzki.

Z powyższych rozważań wynika, iż pojęcie Boga zmienia się, ubogaca wraz z rozwojem intelektualnym dziecka. Pojęcia rozwijają się od prostych do bardziej złożonych oraz od pojęć ogólnych do szczegółowych. W miarę dojrzewania istnieje u dzieci tendencja do tworzenia pojęć bardziej specyficznych. Do takich specjalnych pojęć zalicza ona pojęcie Boga.

Prócz intelektualnego rozwoju, okres dzieciństwa charakteryzuje się także bogatymi doświadczeniami emocjonalnymi.

²³ E. Hurlock, *Rozwój dziecka*. Warszawa 1960, s. 483, 566.

²⁴ M. Przetacznikowa, *Wiek ponimowlęcy*. W: *Psychologia rozwojowa*, (red.) M. Żebrowska. Warszawa 1976, s. 473.

²⁵ L. Wołoszynowa, *Młodszy wiek szkolny*. W: *Psychologia rozwojowa*, (red.) M. Żebrowska, Warszawa 1974, s. 586.

4.2. Doświadczenia uczuciowe

Wśród procesów psychicznych właściwych człowiekowi od samego początku jego życia, wiodącą rolę odgrywają doświadczenia uczuciowe. Te pierwsze doświadczenia miłości, zależności, bliskości, nadziei, radości, choć wydają się być odległe od spraw religii i wiary, są podstawą kształtowania się postaw religijnych, rzutują bardzo mocno na stosunek człowieka do Boga. Za najbardziej skuteczną drogę dziecka do wiary, do poznania Boga i urobienia sobie prawidłowego Jego obrazu uznać należy doświadczenie miłości doznawane w relacjach między rodzicami a dzieckiem. Jest to na początku życia człowieka jedyna i istotna droga przyszłej religijnej relacji człowiek - Bóg²⁶. Przez pierwsze doświadczenie bycia kochanym dziecko zdolne jest do przyjęcia Boga jako tego, który kocha bezwarunkowo, zawsze - jak matka, ale też stawia wymagania - jak ojciec²⁷.

Osiągnięcie przez dziecko postawy zaufania wobec Boga, traktowania Boga jako Kogoś bliskiego, kto czuwa, troszczy się o mnie, możliwe jest poprzez prauznanie jako podstawowy budulec osobowości. Kształtuje się ono już na podstawie pierwszych odczuć dziecka - zadowolenia i dobrego samopoczucia, gdy bez przeszkód funkcjonują jego fizjologiczne potrzeby. To pozwala mu doświadczyć zaufania do siebie, do własnych organów. Od początku człowiek doświadcza kontaktu z innymi - zwłaszcza z matką. To ona zaspokajając potrzeby fizjologiczne dziecka, pozwala mu doświadczyć zależności i potrzeby bycia pod czyjąś opieką doświadczając poczucia bezpieczeństwa. Te relacje z rodzicami są warunkiem późniejszego osobowego traktowania Boga, nawiązania z Nim dialogu „ja - Ty”. Prauznanie jako kompleks podstawowych doświadczeń dziecka akcentuje moment „wsobny” - bycia przyjętym, akceptowanym. Pozytywne nastawienie do życia jest pogodnym, przyjaznym stosunkiem do świata. Jest to zdolność do uznania kogoś, do podziwiania i uczczenia kogoś innego. Rodzi się ono z doświadczeń związanych z przeżyciami radosnymi - radość, podziwianie, zainteresowanie, wdzięczność, to cechy, zabarwione w sposób radosny²⁸.

Według S. Kunowskiego afirmacja życia, inaczej potwierdzenie życia, polega na pozytywnym stosunku do swego istnienia. Jest to stosunek o zabarwieniu radosnym i w miarę optymistycznym. W psychologii odróżnia się naiwną afirmację życiową u dziecka, płynącą z jego rozwoju, świeżości, aktywności i zdolności do bawienia się i dojrzałą afirmację, która w tamtej ma swe źródło.²⁹

N. Han-Ilgiewicz rozpatruje radość w kilku aspektach. Z punktu widzenia psychologii radość stanowi wynik osiągnięcia realizacji jakiejś potrzeby.

²⁶ J. Wilk, *Wychowanie religijne dziecka w wieku przedszkolnym*. W: *Dziecko*, (red.) W. Piwowarski, W. Zdaniewicz. Warszawa-Poznań 1984, s. 134.

²⁷ Por. E. Fromm, *O sztuce miłości*, Warszawa 1971, s. 50-55.

²⁸ Por. J. Wilk, *Znaczenie pierwszych doświadczeń...* j.w., s. 233-263.

²⁹ S. Kunowski, *Afirmacja życia*, „Katecheza” (2)1961, s. 77-78.

Jak każde przeżycie psychiczne ma wiele postaci, przejawy radości bywają bardzo zróżnicowane. Radość, to doznanie czasowe, ale zostawia ślad psychiczny. „Sumą” tych śladów jest nastawienie, które daje radość habitualną, nawyk do dobrego humoru. Istotna, twórcza i trwała radość nie jest uzależniona jedynie od jakości bodźców zewnętrznych. Stanowi ona raczej ekspresję widoczną naszych stanów wewnętrznych, odpowiednio ukształtowanych i realizowanych³⁰.

Ta początkowa gotowość do przeżywania zadowolenia, pozytywne nastawienie do życia, ulega przemianie. Z biegiem rozwoju dziecko poznaje ograniczoność rzeczy i osób, siebie samego, swoich rodziców i innych dorosłych, których uwielbia i kocha, dochodzi do „odkrycia” Kogoś, kto stoi poza rodzicami i innymi ludźmi, Kogoś wielkiego i dobrego, który jest godny podziwiania i czci. W ten sposób pozytywne nastawienie do życia prowadzi do aprobaty Boga jako Kogoś nieograniczonego, a jednocześnie bliskiego, kochającego³¹.

Na obraz Boga wpływać mogą także negatywne przeżycia emocjonalne. Doświadczenia negatywne powodują, że dziecko w każdym dorosłym upatruje zagrożenie i odpowiada uczuciami repulsywnymi - strachem, próbą ucieczki, buntem. Zgodnie z zasadą generalizacji uczuć, przyjemne lub przykre doznania w kontaktach z dorosłymi, zwłaszcza rodzicami, sprawiają, że dziecko kształtuje sobie obraz Boga troskliwego, czulego, miłego (antropomorfizm uczuciowy pozytywny) lub też Boga siejącego zgrozę, surowego i karzącego (antropomorfizm uczuciowy negatywny)³².

Zewnętrzne i wewnętrzne czynniki warunkujące obraz Boga są ściśle ze sobą związane. Trudno jest wydzielić to, co dziecko osiągnęło dzięki aktywności własnej, rozwojowi intelektualnemu i emocjonalnemu, od tego, co zostało mu przekazane przez środowisko: rodzinę, rówieśników, katechizację.

Wydaje się, że duży wpływ na kształtowanie się obrazu Boga u dzieci mają przeżycia emocjonalne. Uszczegóławiając zagadnienie - doświadczenie radości i doświadczenie smutku. To będzie przedmiotem analiz drugiej części artykułu.

II. OBRAZ BOGA U DZIECI RADOSNYCH I SMUTNYCH NA PODSTAWIE WYNIKÓW BADAŃ EMPIRYCZNYCH

1. Cechy obrazu Boga u dzieci na podstawie historyjki obrazkowej, rysunków i listów

W oparciu o analizę dokonaną na podstawie wyników badań w oparciu o historyjki obrazkowe, rysunki, listy do Pana Boga wyszczególnione określone cechy obrazu Boga u dzieci w młodszym wieku szkolnym.

³⁰ N. Han-Ilgiewicz, *Problem radości w wychowaniu*. „Problemy Opiekuńczo-wychowawcze” (6)1962, s. 9-15.

³¹ J. Wilk, *Znaczenie pierwszych doświadczeń...*, s. 270.

³² S. Gerstmann, *Rozwój uczuć*. Warszawa 1986, s. 52-57.

1.1. Antropomorfizm

Antropomorfizm jest przypisywaniem Bogu cech ludzkich.

Tabela nr 1. Antropomorfizm w rysunkach

Treść rysunku	Dzieci radosne		Dzieci smutne	
	N	%	N	%
Pan Bóg jako człowiek	40	95,2	28	93,3
Pan Bóg różny od człowieka	2	4,8	2	6,7

Zdecydowana większość dzieci radosnych (95,2 %) narysowała Pana Boga jako człowieka. Podobnie wyobrażają sobie Pana Boga dzieci smutne (93,3 %). Dzieci radosne, dla których Pan Bóg nie jest człowiekiem przedstawiły Go jako ptaka - wyobrażenie Ducha, natomiast dzieci smutne jako strumień światła. Różnica ta nie jest znacząca.

Z analizy rysunków wynika, że antropomorfizm obrazu Boga jest charakterystyczny tak dla dzieci radosnych jak i smutnych w młodszym wieku szkolnym.

Tabela nr 2. Reakcje „uczuciowe” Boga na podstawie historyjki obrazkowej

Reakcje Pana Boga	Dzieci radosne		Dzieci smutne	
	N	%	N	%
pozytywne:				
cieszy się	26	61,9	15	50
jest zadowolony	26	61,9	18	60
uśmiecha się	4	9,5	5	16,7
podoba Mu się	2	4,8	8	26,6
negatywne:				
gniewa się	16	38,1	9	30
smuci się	9	21,4	8	26,6
nie podoba Mu się	1	2,4	6	20
obraża się	1	2,4	3	10

Dzieci radosne i smutne uważają, że Pan Bóg reaguje po ludzku, te reakcje mogą mieć wydźwięk pozytywny bądź negatywny. Pozytywne reakcje Pana Boga na dobre postępowanie widoczne są w opinii dzieci radosnych i smutnych z podobnym nasileniem (Pan Bóg cieszy się, jest zadowolony, uśmiecha się). Natomiast 26,6 % dzieci smutnych uważa, że Bogu podoba się nasze dobre

postępowania, podczas gdy tylko 4,8 % dzieci radosnych wyraża taką opinię. Reakcje negatywne Pana Boga częściej występują w wypowiedziach dzieci smutnych niż dzieci radosnych. Szczególnie duża różnica widoczna jest w reakcji „nie podoba Mu się” - 20 % dzieci smutnych tak określa stosunek do bójki chłopców i tylko 1 dziecko radosne myśli podobnie.

Również częściej Pan Bóg obraża się w przekonaniu dzieci smutnych (10 %) niż dzieci radosnych (2,4 %). Natomiast u dzieci radosnych Pan Bóg nieco częściej gniewa się i złości (38,1 %) niż u dzieci smutnych (30 %).

Także listy dzieci świadczą, że przypisują one Bogu „ludzkie” zachowania. Tabela nr 3 przedstawia „ludzkie” zachowania Pana Boga opisane w listach.

Tabela nr 3. Zachowania się Boga na podstawie listów

Zachowanie Pana Boga	Dzieci radosne		Dzieci smutne	
	N	%	N	%
Pan Bóg reaguje jak człowiek	5	12	3	10
Pan Bóg działa jak człowiek	6	14,3	3	10
Pan Bóg ma ludzkie potrzeby	1	2,4	3	10

Pan Bóg zachowuje się jak człowiek w 12 listach dzieci radosnych (28,5 %) i 9 listach dzieci smutnych (30 %). Czyli dzieci radosne i smutne równie często przypisują Bogu ludzkie zachowania.

Szczególnie charakterystyczny pod względem antropomorfizmu jest list radosnej Ani:

Drogi Panie Boże!

Bardzo Cię kocham i chciałabym Cię zobaczyć. Przyjdź do mnie w prezencie pod choinkę. A jak Cię zobaczę, to Cię zaproszę na herbatkę i ciasteczko. Będziemy się bawić lalkami i sobie śpiewać. Później pójdziemy spać, a rano odprowadzę Cię na pociąg do nieba. A jak tam już będziesz, to napisz do mnie list.

Ania (R20L)³³

Pan Bóg według Ani odżywia się, można się z Nim bawić, śpiewa, podróżuje, śpi, pisze listy - czyli przejawia typowo ludzkie reakcje.

W opinii smutnej Agnieszki *Pan Bóg jest dla nas miły, uprzejmy, Pan Bóg nikomu nie przeszkadza tylko pomaga (S5L)* - można powiedzieć, że Pan Bóg jest „grzecznym człowiekiem”.

Radosna Iza prosi Pana Boga, żeby jej odpisał na list (R25L), Krystian (radosny) zaprasza Pana Boga na przyjęcie (R26L). Smutna Monika pisze: *Lu-*

³³ Przy cytowaniu dokumentów przyjęto następujące oznaczenie: R - dziecko radosne, S - dziecko smutne, liczba - oznacza kolejność badanej osoby, litera: H - historyjka, E - ekspresja rysunkowa, L - list.

bię Cię, Boże, bo jesteś zawsze grzeczny (S13L). Marcin, dziecko smutne, życzy Panu Bogu zdrowia (S29L), a Ania (smutna) uważa, że Pan Bóg powinien rozdzielać tych, co się biją (S24L).

Z powyższej analizy wynika, że antropomorfizm jest cechą obrazu Boga często występującą u dzieci w młodszym wieku szkolnym niezależnie od doświadczenia smutku czy radości.

1.2. Magiczne myślenie o Bogu na podstawie listów

Jedną z charakterystycznych cech religijności dziecięcej jest magiczne myślenie o Bogu. Bóg przedstawiany jest jako ten, który spełnia określone życzenia.

Tabela nr 4. Prośby do Boga wyrażone w listach dzieci

Prośby - życzenia kierowane do Boga	Dzieci radosne		Dzieci smutne	
	N	%	N	%
o powodzenie w szkole	7	16,7	7	23,3
o spełnienie innych marzeń	7	16,7	5	16,7

Dzieci uważają, że Pan Bóg ma moc spełniać nasze pragnienia w cudowny sposób. Może np. sprawiać, że nawet słaby uczeń będzie miał dobre oceny. Może także spełniać inne nasze życzenia. Cecha ta występuje u dzieci radosnych (33,3 %) i dzieci smutnych (40 %). Tylko o bardzo dobre oceny częściej proszą dzieci smutne (23,3 %) niż dzieci radosne (16,7 %).

1.3. Stosunek dzieci do grzechu na podstawie listów

Wśród różnych spraw poruszanych w listach dzieci pojawia się także problem grzechu i walki z nim. Tabela 5 przedstawia ustosunkowanie się dzieci do grzechu.

Tabela nr 5. Stosunek do grzechu

Przejawy walki z grzechem	Dzieci radosne		Dzieci smutne	
	N	%	N	%
przeproszenie za grzechy	4	9,5	5	16,6
prośba, by nie grzeszyć	14	33,3	11	36,7
zapewnienie o chęci poprawy	4	9,5	2	6,6
podziękowanie za przebaczenie	1	2,4	-	-

Motyw walki z grzechem występuje w listach większości badanych dzieci zarówno radosnych (54,8 %) jak i smutnych (60 %). Najczęstszym przejawem

chęci zwalczania grzechu jest prośba do Boga o pomoc w tej walce. Występuje ona z podobnym nasileniem w obu grupach (33,3 % dzieci radosnych oraz 36,7 % dzieci smutnych). Dzieci smutne (16,6 %) częściej przepraszają za grzechy niż dzieci radosne (9,5 %), natomiast dzieci radosne (9,5 %) częściej zapewniają o chęci poprawy niż dzieci smutne (6,6 %).

Z powyższej analizy wynika, że dzieci w młodszym wieku szkolnym potrafią oceniać swoje czyny. Znając Dekalog mają świadomość winy wobec Boga. Przejawy walki ze złem przybierają różną formę: prośby o pomoc w tej walce, przeproszenie za grzechy, pragnienie poprawy. Ta cecha występuje w świadomości zarówno dzieci smutnych jak i radosnych.

2. Przymioty Boga według dzieci radosnych i smutnych na podstawie historyjki obrazkowej

Analizując wypowiedzi dzieci na temat stosunku Boga do ludzi w kontekście różnych ich zachowań, można wyodrębnić kilka przymiotów Boga. Ze-stawienie przypisywanych Bogu przymiotów na podstawie historyjki obrazkowej przedstawia tabela nr 6.

Tabela nr 6. Przymioty Boga na podstawie historyjki obrazkowej

Przymioty Boga	Dzieci radosne		Dzieci smutne	
	N	%	N	%
Sędzia karzący				
piekłem	1	2,4	6	20
nie pójdą do nieba	3	7,1	5	16,7
czyśćcem	-	-	1	3,3
inne kary	4	9,5	1	3,3
Prowadzi do zgody	17	10,5	13	43,3
Tłumaczy	10	23,8	5	16,7
Nagradzający				
niebem	6	14,3	10	33,3
inne nagrody	1	2,4	-	-
chwali	5	11,9	3	10
Kochający dobrych	7	16,7	6	20
Nie kochający złych	-	-	5	16,7

Z tabeli nr 6 wynika, że dzieci radosne przypisują Bogu inne przymioty niż dzieci smutne.

OBRAZ BOGA U DZIECI RADOSNYCH I SMUTNYCH

Dzieci radosne widzą Boga jako Sędziego łagodnego, który postępuje jak mama - chwali dobro (14,3 %), tłumaczy, dlaczego źle postępować nie należy (23,8 %), prowadzi do zgody (40,5 %). Jeżeli nawet karze, to też po „ziemsku”. Radosna Ania interpretując obrazek, na którym chłopcy się biją stwierdza: *Powiedziałby, żeby tak nie robili więcej, i by ich ukarał: nie piłiby cały dzień za karę* (R20H). Według Gosi *Ukaralby ich, jakby tu przyszedł. Złać by ich nie mógł, kazalby im posprzątać całą ulicę* (R34H). Na karę piekła skazałby tylko wtedy, gdyby się nie chcieli poprawić.

U dzieci smutnych (33,3 %) Pan Bóg częściej karze źle postępujących. Bijący się chłopcy zostaną ukarani piekłem, czyścem lub niemożnością pójścia do nieba. Pan Bóg karze złe postępowanie w wypowiedziach 43,3 % dzieci smutnych. Pan Bóg w opinii dzieci radosnych rzadziej także nagradza niebem (14,3 %), podczas gdy u dzieci smutnych Pan Bóg nagradza niebem dobre postępowanie w interpretacji 33,3 % osób.

W jednakowym stopniu Pan Bóg nakłania do zgody (dzieci radosne 40,5 %, dzieci smutne 43,3 %).

W przypadku dzieci smutnych (23,3 %) Pan Bóg częściej uzależnia swoją miłość od naszego postępowania, kocha warunkowo. Według ich opinii Pan Bóg kocha dobrych i nie kocha złych. Nikt z dzieci radosnych nie uważa, że Bóg nie kocha nikogo. Wśród dzieci smutnych 16,7 % uważa, że Bóg nie kocha złych.

Przyjmując tzw. hipotezę projekcji można uznać, że badani wyrażając myśli dzieci z rysunków, oddają w nich własne opinie. Tabela nr 7 ukazuje stosunek dzieci do Pana Boga na podstawie historyjki obrazkowej.

Tabela nr 7. Stosunek dzieci do Boga na podstawie historyjki obrazkowej

Interpretacja zachowań dzieci z historyjki	Dzieci radosne		Dzieci smutne	
	N	%	N	%
powierzą Mu swoje osobiste sprawy	17	40,5	10	33,3
polecają Mu innym (szeroko)	6	14,3	3	10
bliskich	5	11,9	1	3,3
śpiewają	11	26,2	2	6,7
mówią pacierz	10	23,4	5	16,7
modlą się swoimi słowami	2	4,8	-	-
kochają Pana Boga	11	26,2	6	10
myślą, że jest dobry	3	7,1	2	6,7
że wysłucha	3	7,1	-	-

Dzieci radosne traktują Pana Boga jako Osobę bliską, modlą się w osobistych sprawach (40,5 % badanych), za swoich bliskich (11,9 %), śpiewają (26,2 %), kochają Boga (26,2 %), myślą, że jest dobry (7,1 %), że wysłucha (7,1 %).

Dzieci smutne odnoszą się do Pana Boga z większym dystansem - osobiste sprawy poleca Mu 33,3 % dzieci, za bliskich modli się tylko jedna osoba, natomiast śpiewają dwie osoby.

Z powyższej analizy wynika, że dzieci radosne przypisują Bogu inne cechy niż dzieci smutne.

Dla dzieci radosnych Pan Bóg jest łagodnym Sędzią, raczej nie karze piekłem, prowadzi do zgody, tłumaczy, chwali dobre postępowanie. Nie trzeba się go bać. Kary są łagodne. nagrodą może być nie tylko niebo, ale np. zdrowie. Pan Bóg kocha nas bezinteresownie, nie uzależnia swojej miłości od naszego postępowania, nie wycofuje jej, gdy postępujemy źle. Dzieci radosne chętnie chwala Boga śpiewem, powierzają Mu swoje osobiste sprawy i swoich bliskich, uważają, że Bóg jest dobry, że wysłuchuje naszych modlitw.

Dla dzieci smutnych Pan Bóg jest Sędzią surowym, często karzącym piekłem, czyścem. Należy się Go obawiać. Niebo jest jedyną nagrodą, jakiej od Boga można się spodziewać, nie daje nagród „ziemskich”. Miłość Pana Boga do ludzi jest warunkowa - kocha nas, gdy jesteśmy dobrzy, nie kocha, gdy źle postępujemy. Dzieci smutne mniej chętnie śpiewają. W mniejszym też stopniu ufają Bogu, gdyż rzadziej powierzają Mu sprawy osobiste i swoich bliskich.

3. Emocjonalny stosunek dzieci do Boga na podstawie rysunków

Biorąc pod uwagę treść rysunku (kim jest Bóg na rysunku, w jakiej rzeczywistości umiejscowiony), kolory, rozmieszczenie na kartce, można interpretować nastawienie badanego do rzeczywistości³⁴. Analizując rysunki określono w skali pięciostopniowej stosunek badanego do Boga.

Tabela nr 8. Stosunek emocjonalny dzieci do Boga na podstawie rysunków

Skala przymiotnikowa	Dzieci radosne średnia arytm.	Dzieci smutne średnia arytm.	Różnica
bliski - daleki	3,9	2,4	1,5
przyjemny - wrogi	4,5	3,7	0,8
wzbudzający zaufanie - odpychający	4,3	3,5	0,8
łagodny - groźny	4,4	3,7	0,7
ważny - nieważny	4,4	2,9	1,5

³⁴ Por. M. Braun-Galkowska, *Test rysunku rodziny*, Lublin 1985.

We wszystkich zaznaczonych skalach widoczna jest różnica między dziećmi radosnymi a smutnymi odnośnie nastawienia emocjonalnego do Boga.

Dzieci radosne określają Boga bardziej pozytywnie: Bóg jest bliższy, bardziej przyjazny, wzbudzający zaufanie, łagodny i ważny. Natomiast dzieci smutne mają mniej pozytywny stosunek do Boga: Bóg jest bardziej daleki, srogi, nie wzbudzający zaufania. Dzieci radosne ukształtowały sobie bardziej pozytywny emocjonalny stosunek do Boga. W rysunkach zaznacza się to w doborze kolorów - dominują kolory „cieple”, rysunki są wielobarwne. Dziecko radosne przeciętnie stosuje 5-6 kolorów, podczas gdy dziecko smutne przeciętnie stosuje 3-4 kolory, a 20 % dzieci smutnych użyło tylko jednego koloru. U 12 % dzieci radosnych Bóg umiejscowiony jest w realiach ziemskich. Dzieci smutne w ogóle nie umieszczają Pana Boga na ziemi.

Z porównania obrazu Boga u dzieci radosnych i smutnych na podstawie rysunku można wywnioskować, że dzieci radosne mają bardziej pozytywny obraz Boga niż dzieci smutne. Stosunek emocjonalny dzieci radosnych do Boga zbliżony jest do określeń: bliski, przyjazny, wzbudzający zaufanie, łagodny, ważny. Pan Bóg jest Osobą, której nie trzeba się bać, jest partnerem, jest Kimś drogim, interesuje się ludźmi. Dzieci smutne traktują Pana Boga z większym dystansem, jest On Kimś dalekim, nie wiele ma wspólnego z ludzkimi sprawami.

4. Oczekiwania dzieci względem Boga na podstawie listów

Pisanie listu do Pana Boga jest swego rodzaju modlitwą. Modlitwa może przybierać cztery różne postacie:

- uwielbienia,
- dziękczynienia,
- przeproszenia,
- prośby.

Tabela nr 9. Modlitwa dzieci na podstawie listów

Rodzaj modlitwy	Dzieci radosne		Dzieci smutne	
	N	%	N	%
uwielbienie	7	16,7	3	10
dziękczynienie	20	47,6	7	23,3
przeproszenie	5	11,9	7	3,3
prośby	27	64,3	21	70

Porównując modlitwy dzieci radosnych i smutnych (tabela nr 9) można zauważyć, że w obu grupach najczęstszą formą modlitwy jest prośba (64,3 % dzieci radosnych i 70 % dzieci smutnych). Dzieci radosne dwa razy częściej dziękują (47,6 %) niż dzieci smutne (23,3 %), częściej też wielbią Boga (16,7 %

dzieci radosnych i 10 % dzieci smutnych). Natomiast dzieci smutne (23,3 %) częściej przepraszają Pana Boga w swej modlitwie niż dzieci radosne (11,9 %).

Dzieci w swoich listach polecają Panu Bogu różne sprawy. Tabela nr 10 przedstawia polecane Bogu intencje modlitewne na podstawie listów pisanych przez dzieci.

Tabela nr 10. Intencje modlitewne

Sprawy polecane	Dzieci radosne		Dzieci smutne	
	N	%	N	%
nauka, problemy szkolne	10	23,8	7	23,3
prośba o zdrowie	11	26,2	7	23,3
osobiste problemy, sprawy intymne	17	40,5	12	40
intencje szerokie, ogólne (świat, wszyscy ludzie)	17	40,5	6	20
sprawy bliskich	8	19,3	2	6,7
pragnienie, by spotkać Boga osobiście	10	23,8	2	6,7

Z powyższej tabeli wynika, że dzieci radosne i smutne polecają Panu Bogu podobne sprawy. Najczęściej proszą o zdrowie (26,2 % dzieci radosnych i 23,3 % dzieci smutnych) oraz polecają Mu problemy szkolne (23,8 % dzieci radosnych i 23,3 % dzieci smutnych). Dzieci radosne jednak znacznie częściej swoimi modlitwami obejmują problemy świata, całej ludzkości (40,5 % dzieci radosnych i 20 % dzieci smutnych). Także w intencjach bliskich osób dzieci radosne (19,3 %) częściej zwracają się do Boga niż dzieci smutne (6,7 %). Natomiast problemy osobiste polecają Bogu w podobnym stopniu dzieci radosne (40,5 %) i dzieci smutne (40,0 %). Treść tych wypowiedzi jest jednak zdecydowanie różna. Dzieci radosne opowiadają o swoich sprawach szerzej, dokładniej, są to sprawy bardziej intymne. Radosny Paweł pisze: *żeby mój mały braciszek, dziękuję Ci za niego, że mi dałeś takiego malutkiego dzieciaczka. [...] W szkole mam dobrych kolegów i ja jestem bardzo dobry. Że np. pożyczam długopisu, ołówka i gumki koleżankom i kolegom. Takiemu jednemu Maćkowi, jak nie miał powycinane, to ja mu na przerwie powycinałem* (R6L). Sylwia chce: *żeby tata jak przychodzi do domu, żeby od razu nie spał, żeby z nami porozmawiał* (R11L). Krzysio przedstawia Panu Bogu plany na najbliższą przyszłość: *Idę dzisiaj na dwór z moim bratem. Mam nowe książki* (R13L). Dorotka prosi: *żeby mi się nie śniły potwory, przedstawia też życzenie, co chciałaby dostać na urodziny: Bym chciała dostać na urodziny nowy piórnik i jeszcze niedużo słodyczy i swój magnetofon i dwa soczki w pudełku i np. inny plan lekcji* (R14L). Tomek pisze: *Jak dorosnę, żebym został górnikiem* (R24L). Gosia wyjawia najskrytsze pragnienie: *chciałabym mieć brata lub siostrę* (R34L). Edyta dziękuje: *Że nie połamałam się na tych ślizgawkach* (R41L). Natomiast Kuba pisze: *Dziękuję, że mogę się uczyć, że mam się z kim uczyć i ma mnie kto uczyć, że mi dobrze idzie uczenie się. [...] Za to, że*

mogę spokojnie spać (R42L). Ania wśród różnych ludzi, za których dziękuje Panu Bogu wymienia: *św. Maksymiliana, ks. Piramowicza, Walta Disney'a, Jana Brzechwę i wszystkich pisarzy, co piszą bajki i baśnie i dla dorosłych ładne rzeczy* (R15L).

Dzieci smutne piszą listy krótsze, uboższe w treści. Można zauważyć lęk przed Adresatem, chęć usprawiedliwienia się. Smutny Michał pisze: *w ogóle się nie biję, lubię malować w domu domy i niebo. [...] Nie brudzę w ogóle ścian, nie pokazuję brzydkich min i nie przeklinam, [...] nie boję się sam spać. Nie biję w domu szyb i nie gram w domu w piłkę nożną* (S7L). (W rzeczywistości Michał postępuje dokładnie odwrotnie niż pisze, a wymienione zachowania miały miejsce w ostatnim czasie.) Igor mówi: *Dziękuję Ci, że jestem wesoły, a smutny to tylko trochę* (S11L). Monika ma wielkie pragnienie być akceptowaną i kochaną przez otoczenie. Pisze: *I chcę, żeby moja Pani była dla mnie miła, żeby dzieci ze mną się bawiły w szkole, żeby moje koleżanki były dla mnie miłe* (S13L). Dominika zapewnia: *Będę Panu Bogu posłuszna, że będę słuchać Pana Boga, że będę się modliła codziennie, będę chodziła do kościoła i że co roku będę przyjmować świętą Komunię* (S17L). Karolina pragnie: *żeby każdy był wesoły* (S25L).

Dzieci radosne częściej także pragną spotkać Pana Boga osobiście (23,8 %) niż dzieci smutne (6,7 %).

Powyższe analizy ukazują, że stosunek dzieci radosnych do Pana Boga jest bliski, serdeczny, pozbawiony obaw, lęków. Dzieci radosne w kontaktach z Panem Bogiem nie koncentrują się wyłącznie na sobie i bliskich, ale ich modlitwa obejmuje sprawę szerokiej społeczności, a nawet ludzkości i całego świata. Ich modlitwa jest bardziej „bezinteresowna”, często Pana Boga wielbią i dziękują Mu.

Stosunek dzieci smutnych do Pana Boga cechuje większy dystans, Pan Bóg jest Kimś obcym, dalekim, trzeba się Go obawiać, trzeba się przed Nim usprawiedliwiać, lepiej Go osobiście nie spotkać. Cała uwaga dziecka smutnego skoncentrowana jest na nim samym, a Pan Bóg powinien przede wszystkim spełniać jego pragnienia.

* * *

Wyniki badań empirycznych przeprowadzonych wśród dzieci w młodszym wieku szkolnym odnośnie obrazu Boga wskazały na antropomorficzny jego charakter. Bardziej szczegółowa analiza wyników badań ukazała, że obraz Boga u dzieci jest zróżnicowany ze względu na przeżywane doświadczenie radości i smutku. Różnica dotyczy głównie emocjonalnego stosunku do Boga. Bóg u dzieci radosnych jest Kimś bliskim, przyjaznym, wzbudzającym zaufanie. U dzieci smutnych Bóg jest Kimś dalekim, do którego należy mieć dystans. Według dzieci radosnych Bóg kocha człowieka raczej bezwarunkowo, zaś według smutnych - Bóg kocha człowieka warunkowo.

Wyniki badań ukazały, że ważnym czynnikiem wpływającym na percepcję rzeczywistości jest określone doświadczenie emocjonalne człowieka. Postawa emocjonalna do siebie samego wpływa na postawę emocjonalną do innych osób i do Boga. Pozytywny stosunek do siebie samego suponuje również pozytywny stosunek do innych. W związku z wynikami badań empirycznych pojawia się

zasadniczy postulat wychowawczy. Bardzo ważne jest, aby dziecko zwłaszcza w najwcześniejszym okresie rozwojowym, doświadczało bezwarunkowej akceptacji i optymizmu życiowego we własnym środowisku rodzinnym. Dzięki tej akceptacji dziecko zaspokaja swoje podstawowe potrzeby: poczucie bezpieczeństwa, miłości i poczucie własnej wartości. Zaspokajając te potrzeby dziecko doświadcza radości. Bliskie serdeczne kontakty z osobami znaczącymi (z rodzicami) pomagają dziecku ukształtować w sobie pozytywną postawę wobec siebie, wobec innych osób a także i wobec Boga.

DAS GOTTESBILD FRÖHLICHER UND TRAUIGER KINDER IM JÜNGEREM SCHULALTER

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ziel des vorliegenden Artikels besteht im Aufzeigen des Gottesbildes fröhlicher und trauriger Kinder im jüngeren Schulalter. Dazu wurden empirische Untersuchungen durchgeführt, die 500 Kinder zwischen 7 und 10 Jahren umfaßten. Auf der Grundlage einer Milieudiagnose (Meinungen der Eltern, der Lehrer und der untersuchten Kinder selbst) wurden sie in Gruppen eingeteilt, von den die der fröhlichen Kinder (42 Personen) und die der traurigen Kinder (30 Personen) Extramfälle darstellten, die dann besonders untersucht wurden.

Bei der Untersuchung des Gottesbildes der Kinder wurden drei Projektionstechniken angewandt: Zeichnungen, Bilder und Briefe an den lieben Gott.

Die detaillierte Analyse der empirischen Untersuchungsergebnisse ergab, daß sich das Gottesbild der fröhlichen Kinder von dem der traurigen unterscheidet.

Die fröhlichen Kinder hatten ein positiveres Gottesbild als die traurigen. Die fröhlichen Kinder hielten Gott für nachsichtsvoll. Für sie war er nahe und wichtig, vertrauenerweckend, sanft und voll unbedingter Liebe zum Menschen. Die fröhlichen Kinder waren Gott dankbar für alle seine Gaben und priesen ihn im Gebet. Oft vertrauten sie ihm sehr intime Dinge an, aber auch Angelegenheiten, die die ganze Menschheit betrafen. Gern brachten sie ihre Gefühle der Nähe zu Gott zum Ausdruck.

Dagegen hielten die traurigen Kinder Gott oft für einen strengen Richter, der wegen der verschiedensten Vergehen mit Höllenstrafen droht. In der Meinung der traurigen Kinder war Gott weit entfernt und mußte gefürchtet werden. Im Gebet brachten sie meist nur Bitten vor. Die traurigen Kinder verlangten nicht nach persönlichen Kontakt zu Gott. Sie meinten, Gott liebe den Menschen nur unter gewissen Bedingungen.

Diese empirischen Fragen wurden im zweiten Teil des Artikels besprochen. Im ersten Teil wurden auf der Grundlage der einschlägigen Literatur der Prozeß der Herausbildung und Gestaltung des Gottesbildes beim Kind sowie einige äußere und innere Faktoren dargelegt, die diesen Prozeß beeinflussen.